

УДК: 378:37.03

І.М. Грищенко

ВИЩА ОСВІТА В СИСТЕМІ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розкрито роль економіки освіти у економічному зростанні країн, теоретичні та проблемні питання, які досліджує економіка вищої освіти, та шляхи їх розв'язання в Україні.

Ключові слова: економіка освіти, вища освіта, інформаційне суспільство, інтелектуальний потенціал, фінансування освіти.

Сьогодні у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі вчені аналізують перехід людства на нову стадію свого розвитку — постіндустріальну або інформаційну. Широке визнання концепція постіндустріального суспільства одержала завдяки книзі відомо-

го соціолога США Д. Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (1973 р.), у якій він сформулював основні ознаки такого суспільства: перехід від індустріальної стадії розвитку до постіндустріальної, з перевагою в економіці не виробничого сектора, а сектора послуг. Звичайно мова не йде про те, що промисловість більше не потрібна. В постіндустріальну епоху промисловості не потрібно багато робітничих рук, а потрібні розумні голови — інженери та робітники нової ери, висококваліфіковані спеціалісти. По всьому світі в 1990-х роках відбулась комп'ютерна революція. Зараз продовжується революція в системі зв'язку: швидко розвивається мережа доступу до Інтернету, Інтернет-пристрої і т. ін.

За таких умов найбільші зміни відбуваються в інституціях, які акумулюють інформацію, переробляють її в знання, поширюють — це є сфера освіти. Знання перетворюються в головний фактор економічного зростання, а економіка освіти — в ключовий елемент економічних процесів. Звідси ефективний розвиток освіти в Україні залежить від системи вищої освіти, а університети стають ключовою структурою «суспільства знань», «економіки, заснованої на знаннях». Цими термінами зарубіжні експерти визначають специфіку сучасного історичного розвитку. Університети сьогодні відіграють ключову роль у підвищенні конкурентоздатності й інноваційності економіки.

Економіка освіти як окрема галузь економічної науки виділилася зовсім недавно — 50 років тому, хоча економісти і раніше розглядали систему освіти в рамках досліджень економічних процесів. Зародження економіки освіти як науки пов'язують із працями радянського економіста, академіка Станіслава Густавовича Струмліна (1877—1974). Він першим в історії світової економічної думки розрахував окупність освіти та витрати на отримання професійної кваліфікації в 20-роки минулого сторіччя [6].

В сучасному суспільстві значно зросла роль творчої, інтелектуальної праці порівняно із значущістю праці фізичної, некваліфікованої. Якщо результат фізичних напружень легко оцінити, наприклад, за кількістю вироблених деталей за певний період — робітник робив 10 штук, а після проведеного професійного навчання став виробляти 15 — результат очевидний. Набагато складніше оцінити вклад інтелектуальної складової у збільшення продуктивності праці, що для сьогоdnішнього інформаційного суспільства є дуже актуальним. Економіка освіти має справу з інтелектуальним потенціалом. Як відомо, біологічний потенціал передається через гени, а інтелектуальний — через «меми». Мем — це одиниця культурної інформації, яка розповсюджується між людьми, через імітацію, навчання, тощо [4].

У загальному вигляді, за визначенням деяких економістів, які займаються економікою освіти, остання — це передача одиниць культури від одного покоління до іншого. В сучасній науці одиниці культури прийнято позначати «мем» (англ. meme; у іншій транскрипції — «мім»), за аналогією з генами. При такому підході під економікою освіти розуміють сферу наукового пізнання, пов'язаного із економічними аспектами сприйняття, переробки, зберігання і використання в трудових процесах накопиченого людського мемічного багажу [1].

Економіка освіти дуже тісно пов'язана із економікою праці. Вдала ілюстрація ролі освіти наведена авторами [1] за наступною аналогією. Щоб перенести, наприклад, цеглу, потрібно витратити певну кількість енергії. При цьому будуть виділені чи витрачені джоулі, кілокалорії, тощо. Система освіти повинна навчити людину піднімати цеглу правильно, правильно її перенести і правильно покласти в потрібне місце. Це біологічний

процес, це використання біологічного потенціалу. При будь-якій суспільній формації витрачена фізична енергія буде однаковою, а інтелектуальна різною. Коли мова йде про інтелектуальну працю, то тут вступають в силу соціальний і інтелектуальний (духовний) потенціал. І в кожній соціально-економічній формації він різний.

Які проблеми вивчає і намагається вирішити економіка освіти?

Перша проблема — це дослідження і аналіз чинників, які визначають стан системи освіти. Одним із визначальних чинників стану освіти і її розвитку є фінансування. Система фінансування, з одного боку, це проблема, тобто задача, яку необхідно вирішувати, а з іншого — це потужний економічний важіль управління освітою. В цьому контексті найважливішою проблемою, яку потрібно вирішувати, є питання — хто повинен платити за освіту мільйонів людей (починаючи з народження і до глибокої старості). В багатьох країнах прийнята концепція багатоканального фінансування. Вона включає покриття витрат на навчання за рахунок таких джерел:

- державного бюджету і бюджетів місцевих органів (регіональних, муніципальних);
- оплати за навчання тими, хто навчається (або їх батьками, в залежності від віку тих, хто навчається);
- доходів від наданих навчальними закладами платних послуг і від комерційної діяльності;
- комерційних структур, благодійних організацій, спонсорів, тощо.

Структура фінансування в кожній країні і кожну епоху була (і зараз є) різною, в залежності від потреб суспільства, держави, економічної і політичної ситуації. Проте світовий досвід показує, що ринок освітніх послуг функціонує незалежно від того, які продуценти конкурують на ринку — національні приватні та державні чи іноземні. Не дивлячись на те, що в більшості країн головним джерелом підтримки вищої освіти залишається державне фінансування, в доповнення до нього вища школа отримує кошти за освітні послуги по інших каналах. Це кошти від студентів, їх батьків та третіх осіб. Крім того, багато країн заохочують створення приватних університетів у якості ефективного засобу зменшення навантаження на державний бюджет та задоволення зростаючого попиту. Як свідчить світовий досвід, присутність держави як опосередкованого виробника освітніх послуг є різною в різних країнах.

На світових ринках освітніх послуг спостерігається тенденція до посилення ринкових сил у системі вищої освіти. По мірі того, як у країнах ОЕСР все більше людей отримує вищу освіту, зростає частка людей, охоплених системою вищої освіти і вживаються заходи до створення системи безперервної освіти для всіх, в цих країнах проходять значні зміни в структурі, управлінні та фінансуванні систем вищої освіти. Зокрема, в США частка приватних вузів становить 55%, у Японії аналогічний показник досягає 76%, тобто превалює приватний характер вищої школи. Чехія, Угорщина, Казахстан та деякі інші країни також заохочують створення приватних ВНЗ. В Естонії більше половини ВНЗ є приватними, вони з'явилися за останні 15 років, у Латвії понад чверть, в Південній Кореї — 85% студентів навчаються в приватних ВНЗ. Інша картина характерна для Франції, де 80% вузів є державними [7]. Проте освітні послуги залишаються пріоритетним об'єктом фінансування в розвинених країнах світу.

З 1990 р. в Україні на зміну командно-адміністративній економічній системі почала приходити ринкова економіка. Події перехідного періоду призвели до кардинальних змін у всіх сферах життя. Такі глобальні зміни були болісними як для самої економіки, так і для

всього суспільства, і для системи освіти. Економіка освіти не могла не відреагувати на радикальні зміни в суспільстві — різко зменшилося бюджетне фінансування вищої освіти, разом з тим, вищі навчальні заклади отримали можливість самим заробляти гроші.

Ринкові методи роботи в нових умовах зумовили необхідність вирішення нових проблем: яким має бути співвідношення між бюджетними коштами і заробленими самостійно (хоча Бюджетним Кодексом ці кошти теж віднесені до бюджетних); як повинні розвиватись реформи в сфері економіки освіти і т. ін. Ринкові відносини і постійна зміна законодавства вимагають вирішення багатьох питань, таких, як оподаткування, бухоблік, маркетинг освітніх послуг, оплата праці і т. ін.

Аналіз стану сучасної економіки освіти свідчить про необхідність вирішення таких проблем, як дефіцит бюджетного фінансування освітніх закладів, відставання рівня доходів працівників освіти від працівників промисловості, відсутність у керівників вищих навчальних закладів економічних знань, тощо.

Подальший розвиток національної системи освіти та її адаптація до ринкової економіки, трансформація та інтеграція в європейське й світове освітянське співтовариство значною мірою зумовлюються вивченням досвіду розвинених країн та надбань зарубіжних освітніх систем.

В Україні вищі навчальні заклади у переважній масі є державними установами, і ринок освітніх послуг значною мірою визначається державним сектором послуг освіти. Так, станом на початок 2009-2010 навчального року в Україні налічувалося 350 навчальних закладів III – IV рівнів акредитації, у яких навчалось 2,2 млн. студентів, функціонувало 108 закладів приватної форми власності (31 %), в яких навчалось 314 тис. студентів, або 14% від загальної кількості [5]. За даними статистики, в Україні на 55% фінансують вищу школу батьки, на 45 % — держава, на 0,3 % — роботодавці [5].

Одним із важливих напрямів державної політики має стати розвиток фінансових інструментів, таких, як зацікавлення роботодавців до економічної співпраці з ринком освітніх послуг, надання освітніх кредитів та грантів на навчання, освітніх ваучерів, тощо.

Друга проблема — це внутрішні процеси в системі освіти, її розвиток і проблеми. Вона включає вивчення таких питань: оподаткування освітніх закладів, особливості бухгалтерського обліку, система оплати науково-педагогічних і педагогічних працівників, маркетинг і просування освітніх послуг, брендінг (створення довгострокової довіри) ВНЗ, бенчмаркінг як інструмент управління підвищенням якості, тощо. Це сфера практичних проблем економіки освіти.

В умовах динамічних змін на сучасному ринку збільшуються ризики господарської та навчальної діяльності вищих навчальних закладів. У зв'язку з цим зростає актуальність управління фінансовими ресурсами університетів. Від цього залежать не лише економічні показники, але і конкурентні переваги, а також майбутнє. Це обумовлює необхідність упровадження нових і вдосконалення існуючих механізмів ефективного управління фінансами університетів.

Основним інструментом, що застосовується у реалізації функцій стратегічного і оперативного видів контролінгу та управління, є система бюджетування, що забезпечує документальне віддзеркалення стратегічних і оперативних планів і моніторинг їх виконання на певних відрізках часу. Управляти великою системою, якою є сучасний університет, можливо лише за умови уявлення її у вигляді окремих елементів.

Система бюджетування дозволяє організувати моніторинг фінансово-господарської діяльності окремих центрів відповідальності – факультетів, кафедр, лабораторій, наукових центрів, тощо, окремих проектів, яким делеговані повноваження щодо формування і витрачання грошових коштів.

Система бюджетування є комп'ютеризованим плануванням бюджетів центрів відповідальності, обліком надходження і витрачання їх грошових коштів, аналізом відхилень фактичних показників від планових.

Третя сфера проблем – вплив внутрішніх і зовнішніх процесів, які відбуваються в системі освіти, на розвиток суспільства. Недостатньо дослідженими залишаються у нас вплив освіти на трудові процеси, продуктивність праці (рівень оплати праці, характер праці, тощо) у людей різного віку.

Всі дослідники, які працюють у галузі освіти, однотайні в тому, що, витрачаючи кошти на освіту, як особистість, так і суспільство отримують взаємну вигоду [1; 3; 8]. Але чи є у нас механізм, методика, за якою можна було б виміряти або оцінити вклад вищої школи в людський капітал, соціальний і економічний розвиток України? Немає. Але, як приклад, можемо посилатися на наукові дослідження «рентабельності» навчання на різних рівнях, проведені в США Нобелівським лауреатом Г. Беккером. Він встановив, що рентабельність навчання в США становить для вищої освіти 10–15%, тобто на рівні показників ефективності вкладень у фізичний капітал. А норма віддачі якості освіти в США – 15–25% [2].

Сучасні дослідники активно намагаються оцінити розміри цього впливу та вирахувати реальний соціальний ефект. На сьогодні одним із основних макроекономічних підходів до цієї проблеми є підхід на основі використання неокласичної теорії Р. Солю. У цій моделі людський капітал розглядається в рамках економіки в цілому як зовнішній фактор виробництва, який підвищує рівень виробництва і віддачі.

Економічний вплив освіти на економічне зростання досліджується також «новими теоріями зростання». Так, наприклад, на думку прихильників теорії ендогенного зростання, окрім статичного впливу людського капіталу на рівень виробництва існує додатковий вплив, який виражається в тому, що чим більшим людським капіталом володіє економіка, тим вищий рівень інновацій, який веде до зростання темпів збільшення продуктивності.

Більшість емпіричних досліджень підтверджує наявність прямого впливу людського капіталу на зростання продуктивності, причому цей вплив відбувається не лише через простий канал передачі роботодавцю інформації про індивіда, його рівень професійності, компетентності і кваліфікації. За даними прихильників неокласичної теорії, збільшення середнього часу навчання населення на 1 рік підвищує рівень виробництва на душу населення на 3–6%. На думку дослідників нових теорій економічного зростання, збільшення часу навчання населення на 1 рік дає 1% прискорення темпів економічного зростання [8].

Дослідникам, які аналізують вплив рівня освіти на продуктивність праці, дуже складно визначити частку інтелектуальної складової серед соціальної і біологічної. Ця тема є дуже актуальною в умовах переходу до постіндустріального суспільства, в якому зростає роль інтелектуальної праці. Як уже зазначалося вище, якщо результат фізичної праці легко підрахувати (кількість вироблених деталей працівником до навчання і після його професійної перепідготовки), то результати зміни інтелектуального рівня працівника – складніше.

Макродослідження показують, що чим вищий рівень економічного розвитку країни, тим більшого значення для економічного зростання набуває вища освіта. Наприклад, досвід США і ЄС свідчить: чим вищий рівень продуктивності в країні і чим ближче економіка до межі росту ефективності, тим більше їй необхідно вкладати засобів у вищу освіту (особливо у післявузівську) для забезпечення подальшого росту.

Стратегічні цілі Євросоюзу (так званий Ліссабонський порядок денний) по перетворенню об'єднаної Європи в суспільство, засноване на знаннях, значно підвищують роль університетів у процесі економічного розвитку. В сучасному світі їм належить ключова роль у підвищенні конкурентоздатності і інноваційності економіки. Сьогодні університети — це не лише центри з підготовки кваліфікованих спеціалістів і освіти громадян, які роблять внесок у приріст людського капіталу, але і центри створення і розповсюдження нових знань. Сучасні університети також є рушійною силою зростання економіки.

Такі позитивні економічні наслідки від підвищення освітнього рівня будь-якої нації розглядаються в якості важливого економічного обґрунтування необхідності ефективної державної підтримки вищої освіти України.

1. *Алимова Н.К., Пугач В.Н.* Экономика образования: развитие взглядов / Экономика образования. — № 1. — 2010. — С. 4 — 29.
2. *Беккер Г.С.* Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г.С. Беккер; пер. с англ.; сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 672 с.
3. *Гневашева В.А.* Образование как фактор производства в информационном обществе / Альмаматер. Вестник высшей школы — № 4. — 2009. — С. 5 — 14.
4. Мем <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BC>.
5. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2009-2010 навчального року: стат. бюл. / Держкомстат України, 2010. — 214 с.
5. *Струмилин С.Г.* Избранные произведения: В 5-ти т. — Т. 5. — М.: Издательство АН СССР, 1963.
6. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы / пер. с англ. — М.: Весь мир, 2003. — 232 с.
7. *Ф. ван дер Плуг, Р. Вегелерс.* Вклад университетов в экономическое развитие // Экономика образования. — №2. — 2010. — С.74–80.